

Netwerk Naamkunde : Den Haag 10 oktober 2008 - Familienaam

Die herkoms van familienaam in die Xhosa gemeenskap

Bertie Neethling,
Departement Xhosa
Universiteit van Wes-Kaapland, Suid-Afrika

1. Enkelnaamsstelsel (Egipte, Griekeland, Romeinse Ryk, Bybel)
Groeï in bevolking : noodsaaklikheid om addisionele (sekondêre) name in te voer - te veel individue met dieselfde voornaam
2. Middeleeue – familienaam ingevoer deur Teutone – geleidelik versprei
Dorward (1995) : sg. ‘surname period’ in elke kultuur wanneer die gemeenskap te kompleks raak om individue slegs d.m.v. een naam te onderskei
3. Romeine : invoering van meer as een naam vir ‘n individu
tria nomina : praenomen – nomen – cognomen
Gaius Julius Ceasar
4. Italië en Frankryk : 10de eeu – meer algemeen vanaf 14de eeu
Engeland : verpligtend in kerkregisters vanaf 1522 – goed gevestig sedert 1730
Meer afgeleë gebiede, bv. Wallis : 18de eeu
1811 : Napoleontiese dekreet : mannekrag vir militêre doeleindes
1825 : Huis van Oranje (Nederland) : soortgelyke maatreël
19de eeu : permanensie t.o.v. spelling en oorerflikheid
5. Addisionele name aanvanklik byname – later oorerflik van generasie tot generasie
Weekley (1916) : ‘When we consider the beauty of the oldest of these (=Germanic) names, their picturesque connection with gods and heroes, war and wilds, and with the great elementary abstract concepts which we no longer understand, and compare them with the name creations of the Romans, and still more of the Middle Ages, commonplace, prosaic, spiteful or obscene, we feel thankful that there once was an age of poetic bandits and imaginative pirates’
6. French surnom (nickname) > surname
sur < Latin super = ‘in addition, above’
7. Motivering vir ontstaan van familienaam verskil – geen vaste patroon – dikwels spontaan – enige verskil tussen individue met dieselfde voornaam kon die basis vir die ontstaan van ‘n familienaam vorm
8. Afrika – geen moontlikheid om invoering van familienaam te dateer nie
Madubuike (1994) : ‘...from time immemorial Africans have always had a way of distinguishing people with the same names’
Herbert (1996) : etnografe en antropoloë wat na familienaam in Afrika verwys gee geen aanduiding of familienaam altyd deel van ‘n inheemse stelsel was en of dit deur koloniale administrateurs afgedwing is nie

9. Etimologiese tipes:

- a) afgelei van naam van (meestal) manlike voorsaak, soms vroulike voorsaak
- b) afgelei van voorsaak se vorige of huidige woonplek
- c) afgelei van bepaalde okkupasie/nering
- d) afgelei van kenmerk van draer, bv. beskrywende (by)naam of heersende omstandigheid op 'n bepaalde tyd

10. Madubuike (1994) : A Handbook of African Names – dieselfde tipologie 'for the purposes of classification'

Aanvegbare stelling : 'An individual usually had all four such names (= tipes familienaam), although it is not necessary each time to identify him by all of them' (p.18)

11. Xhosa gemeenskap : 2de grootste taal- en kultuurgroep in SA : ongeveer 10-12 miljoen sprekers (uit 47 miljoen)- agglutinerende Bantoetaal - Nelson Mandela/ Thabo Mbeki

Kategorieë

a) Voorsaakfamilienaam

Manlike name dominant – tradisionele gemeenskap is patrilineêr –algemeen in Afrika dat patronieme as familienaam gebruik word

Patronieme

Bandla
Ntobeko
Sotyali
Somdaka
Bonga
Soboyce
Mandla
Mzamo
Baleni

Matronieme

Nofemela
Thuyiswa
Thsengiwe
Nomnganga
Nombila
Phakanyiswa
Norawana
Noholoza

Morfologiese kriteria : So-

No-, -wa/-iwe

Betekenis van minder belang – soms leksikale betekenis, soms nie

Nswana (1994): '...these are names from the name of a father long converted into dust'

b) Woonplekfamilienaam

bestaande plekke (plekname/toponime) vs topografiese entiteite

Afrikaanse voorsetsel 'van' (ook Nederlands) > naamwoord > van = familienaam

Xhosa 'ifani' (Ngubani ifani yakho? – Wat is jou van/familienaam?)

Bestaande plekke

Xesi (Middledrift)

Natuurlike entiteite

Ntaba (berg)

Mzimkhulu (lit. 'groot huis')
Komani (Queenstown)
Monti (Oos-Londen)
Bhayi (Port Elizabeth)
Rhawutini (Johannesburg)
Dikeni (Alice)
Kapa (Kaapstad)

Mthimkhulu (groot boom)
Mthana (klein boompie)
Mlanjana (klein riviertjie)
Siziba (poel)
Matyeni (by die klippe)
Mhlatyana (klein stukkie aarde)
Mthi (boom)
Sibonda (paal)

Mthimkhulu > Grootboom

c) Okkupasie/Neringname

Professionele beroepe

Mfundisi (pastoor, predikant)
Nobhala (sekretaris)
Gqirhana (klein dokter, arts)
Titshala (onderwyser)
Gqwetha (advokaat)
Toliki (tolk)
Jaji (regter)

Posisies/Vakmanne

Nkosana (jong prins)
Nkosi (prins)
Sibonda (hoofman)
Malusi (veewagter)
Nduna (raadslid, ouderling)
Makhi (bouer)
Mxheli (slagter)
Mzingeli (jagter)
Mqhubi (drywer, bestuurder)
Mchweli (skrynwerker)

d) Bynaamfamiliename

Baie byname > familiename – fisiese voorkoms, persoonlikheidskenmerke, kleredrag, ens

beskrywende name > oorerflik > familiename

Bowman (1932) [Middeleeue] : 'Their sense of humour, that took delight in the peculiarities or weakness and failings of others, found expression for the creative spirit in the invention of nicknames for those....who differed....from normal types of humanity'

Pine (1965) : 'At its best it is most often a silly habit or a slovenly one, for what sense is there in altering a person's name; at its worst it is a symptom of the more vicious bent of the human mind'

groot verskeidenheid t.o.v. betekenis – oorspronklike motivering is verlore – bespiegeling t.o.v. omstandighede

Dorward (1995) : 'Surnames are nearly always acquired in a natural and humdrum way and very rarely as a result of a particular happening, however picturesque or dramatic, and one has to be particularly cautious with nickname-surnames.'

1) Algemene persoonlikheidskenmerke

Sithethi 'prater'
Sityebi 'ryk man'
Khedama 'weeskind'
Mahambehlala 'woon hier en daar'

Vimbayo 'suinig'
Mhlobo 'vriend'
Kratshi 'trots'
Msindo 'woede'

Nyaniso 'waarheid'
Mona 'jaloesie'
Bulumko 'wysheid'

Ngantweni 'waardeloos'
Ralayo 'gulsig'
Ntobeko 'nederigheid/respek'

2) Fisiese kenmerke

Nkqayi 'kaalkop'
Ndevu 'baard'
Ngalonkulu 'groot arms'
Gazi 'bloed'
Mehlwana 'klein oë'
Siswana 'klein maag'
Mehlomakhulu 'groot oë'

Ntwana 'klein dingetjie'
Mabhovu 'snorbaard'
Ngalo 'arm'
Mzimba 'liggaam'
Ndlebe 'oor'
Sandla 'hand'
Ngalwana 'klein arm'

3) Kleredrag

Ngubo 'kometers'
Bhatyi 'baadjie'
Mnqwazi 'hoed'

Maqhosha 'knope'
Dyasi 'jas'

4) Huishoudelike items

Mandlalo 'bed'
Vili 'wiel'
Cepheni 'lepel'

Sitshetshe 'mes'
Ngobozi 'mandjie'

5) Geldterme

Peni 'pennie'
Sheleni 'sjieling'
Ndaliso '15 sent'

Shumi 'tien' = tien sjielings = R1
Ponti 'pond'

6) Verwantskapsterme

Myeni 'man = 'husband'
Mama 'moeder'

Bhuti 'broer'
Mtshato 'huwelik'

7) Groentes

Matswele 'uie'
Tapile 'aartappel'

Mbotyi 'boontjie'
Thanga 'pampoen'

8) Hemelliggame

Langeni '(in die) son'
Langa 'son'

Nkwenkwezi 'ster'
Nyanga 'maan'

9) Diere (wild en mak)

Takane 'lam'

Ngonyama 'leu'

Thole 'kalf'
Bhokhwe 'bok'
Nkomo 'bees/koei'

Ndlovu 'olifant'
Nyokana 'klein slangetjie'
Mpukwana 'klein muisie'

10) Voëls

Pikoko 'pou'
Nkukhwana 'klein hoender'
Nomyayi 'kraai'

Sikhova 'uil'
Lukhozi 'arend'
Mdlankomo 'swaeltjie'

11) Blomme

Nyibiba 'lelie'

Jongilanga 'sonneblom'

12) Dae/tye van dag

Mvulo 'Maandag'
Mgqibelo 'Saterdag'
Cawe 'Sondag'

Mini 'dag'
Ntsasa 'oggend'
Busuku 'nag'

13) Seisoene

Hlotyeni '(in die) somer'

Busika 'winter'

14) Weerterme

Moya 'wind'
Khephu 'sneeu'

Mvula 'reën'
Sichotho 'haelstorm'

15) Kompaspunte

Ntshona 'wes'
Mpumalanga 'oos'

Mzantsi 'suid'

16) Metale/edelgesteentes

Ntsimbi 'yster'
Kopolo 'koper'

Dayimane 'diamant'

12. Groot variasie – name het meestal betekenis – nie sterk aan kultuur gekoppel (soos voorname)

Belangrikste oorweging : gevoel van 'belonging' – oorerflikheidsaspek

'My surname is important to me because it is the name of my forefathers'

'It reminds me of my forefather, although I had never known or seen him'

'It preserves my forefather's name, although he is no longer there'

'I need to know where I am coming from'

'My surname means unity, us Mdlalanas are of one blood from one source'

'Through my surname I will be able to identify my relations'

‘I respect and honour my surname’
‘It makes me feel good and proud of my family’
‘My surname is important because I pride myself through it, i.e. that I am a Xhosa’
‘It makes me feel great’
‘I am proud of my surname because it shows which race I am belonging to’
‘I am proud of being a Xhosa’

13. Familienaamsverandering

1990s : Miss South Africa: Peggy-Sue Erasmus > Peggy-Sue Khumalo

Zidlele > Gabada (alfabet)

Dingalibala > Bala > Blaai – werksgeleentede

Mthimkhulu > Grootboom

Mafuya > Ralarala

Familienaamsverandering : soms tussen 4de en 5de generasie, maar nie altyd – gewoon ‘n verandering na ‘n meer resente voorvader

14. Familiename : indien afkomstig van die westerse wêreld – Xhosa sprekers sou sodanige name aanneem

Afrikaanse leksikale items/familiename as bron

Transfonologisasie (Xhosa het oop lettergreepsisteem, lettergrepe eindig op vokale)

diamant > Dayimani

voorslag > Foslara

hoofman > Hofmani

kleintjie > Klentyi

laaistok > Layistoko

piksteel > Pikistele

sekelmaan > Sekeleman

Afr. Familiename:

Boesak > Busakhwe

De Kock > Dikoko

Joubert > Dyubhele

Gouws > Rhosi

Pienaar > Pinari

Witbooi > Vetibhoyi

Verwoerd > Velevutha

Eng. Familiename:

Bartlett > Bhadlethi

Ballantine > Bhalanteyini